

Inga Głuszek

Pontus Euxinus i Ateny

Związki społeczno-gospodarcze miast greckich
północno-zachodniego wybrzeża Morza Czarnego
i ich kontakty z Atenami w okresie klasycznym

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIWERSYTETU WROCŁAWSKIEGO

INGA GŁUSZEK

PONTUS EUXINUS I ATENY

ZWIĄZKI SPOŁECZNO-GOSPODARCZE MIAST GRECKICH
PÓŁNOCNO-ZACHODNIEGO WYBRZEŻA MORZA CZARNEGO
I ICH KONTAKTY Z ATENAMI W OKRESIE KLASYCZNYM

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIWERSYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA

Toruń 2014

Recenzent

prof. dr hab. Nicholas Sekunda

Opracowanie redakcyjne i korekty

Magdalena Szczepańska

Projekt okładki

Piotr Paczuski

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
Toruń 2014

ISBN 978-83-231-3203-5

WYDAWNICTWO NAUKOWE UMK

ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń

REDAKCJA: tel. (56) 611 42 95; fax (56) 611 47 05

e-mail: wydawnictwo@umk.pl

DYSTRYBUCJA: tel./fax (56) 611 42 38

e-mail: books@umk.pl

www.wydawnictwoumk.pl

DRUK I OPRAWA: Drukarnia WN UMK

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
I. Sytuacja społeczno-polityczna <i>poleis</i> północno-zachodniego wybrzeża Morza Czarnego w V i IV w. p.n.e.	17
II. Organizacja handlu w północno-zachodniej części basenu Morza Czarnego w okresie klasycznym	45
Charakterystyka warunków żeglugowych	45
Produkty gospodarcze i niewolnicy jako przedmiot handlu nadczarnomorskiego	64
III. Miasta północno-zachodniego wybrzeża Morza Czarnego i ich związki z Atenami w V i IV w. p.n.e.	111
Ekspedycja pontyjska Peryklesa	117
Związek Morski i północno-zachodnie miasta pontyjskie	132
Zakończenie	163
Ryciny	167
Wykaz skrótów	175
Bibliografia	177

WSTĘP

Miasta greckie nad Morzem Czarnym stanowią odrębny obszar badań, a jednocześnie nie można zrozumieć procesów, które toczyły się w *poleis* nadczarnomorskich, nie umieszczając wydarzeń pontyjskich w szerszym wymiarze procesów politycznych i przemian społecznych, jakim ulegały miasta śródziemnomorskie. Pod wieloma względami dzieje Greków pontyjskich mają indywidualny charakter, wynikający z warunków, w jakich rozwijały się tamtejsze *poleis*. Zakrojona na szeroką skalę kolonizacja przeprowadzona z inicjatywy ośrodków z Azji Mniejszej – głównie Miletu, odmienne warunki środowiskowe oraz zetknięcie się (przynajmniej w odniesieniu do północnej części Pontu) z charyzmatycznym, ale także odmiennym środowiskiem tracko-scytyjskim, sprawiło, że Grecy, którzy postanowili osiedlić się na wybrzeżu Pontu, musieli sprostać wyzwaniom nieznanym mieszkańcom Peloponezu ani Wielkiej Grecji.

Kolonizacja wybrzeży Morza Czarnego rozpoczęła się około połowy VII w. p.n.e. Już w tym pierwszym etapie zaznaczyła się pewna charakterystyczna dla omawianego terenu specyfika procesu, która nie tylko zaważyła na pierwszej fazie kształtowania się miast, ale była także swego rodzaju cechą charakterystyczną ośrodków pontyjskich przez cały czas ich egzystencji. Grecy na wybrzeżach Pontu pojawili się na terenie wcześniej sobie nieznanym. Ze względu na trudności w żegludze, komunikacji i brak znajomości terenu wybrzeża były kolonizowane etapami. Środowisko, w którym pojawili się koloniści, różniło się od tego, które znali z basenu Morza Śródziemnego czy Egejskiego, stąd też

mimo znanych już schematów zakładania nowych ośrodków (które odnajdujemy także na wybrzeżach Morza Czarnego) pojawiły się rozwiązania nowe, odpowiadające wymogom warunków, jakie zastała nowo przybyła ludność. Proces formowania się nowych ośrodków miejskich na wybrzeżach Pontu oraz struktura społeczeństw greckich tego wczesnego etapu stanowi osobne zagadnienie. *Poleis* zachodniego wybrzeża i pierwsze osady greckie z północno-zachodniego odcinka wybrzeża Pontu dzieli ok. 50–60 lat różnicy, natomiast duże ośrodki greckie w północno-zachodniej strefie powstały ok. 80 lat po pierwszych *poleis* greckich na wybrzeżu zachodnim. Ta różnica chronologiczna miała zapewne znaczenie dla kształtowania się miast i rozwoju stosunków między nimi. Kolejną kwestią, o której należy pamiętać, jest fakt, iż Grecy rozwijali swoje miasta na terenach dla nich nowych i zetknęli się tu ze środowiskiem przyrodniczym i kulturowym odmiennym od tego, które znali z basenu Morza Śródziemnego. Czynnikiem ten miał wpływ nie tylko na różnice między poszczególnymi *poleis* pontyjskimi, ale też odróżniał je od *poleis* śródziemnomorskich. Z punktu widzenia niniejszych rozważań ważne jest, że warunki pierwszego etapu egzystencji ośrodków greckich przypadające na okres archaiczny miały zasadnicze znaczenie dla późniejszego rozwoju *poleis* pontyjskich.

Odmienne położenie geograficzne, czas powstania poszczególnych ośrodków oraz sąsiedztwo plemion koczowniczych wpłynęły na obraz społeczno-gospodarczy, który zarysowuje się w miastach nadczarnomorskich już na początku VI w. p.n.e.¹ Utrzymuje się on niemalże przez

¹ I. V. Fabricius, *Archeologičeskaja karta Pričernomor'ja Ukrainskoj SSR*, Kiev 1951; V. D. Blavatskij, *Process istoričeskogo razvitija antičnych gosudarstv Severnogo Pričernomor'ja*, [w:] A. P. Smirnov (red.), *Problemy istorii Severnogo Pričernomor'ja v antičnuju epochu*, Moskwa 1959, s. 7–39; D. B. Šelov, *Zapadnoe i Severnoe Pričernomor'je v antičnuju epochu*, [w:] *Antičnoje obščestvo. Trudy konferenciji po izučeniju problem antičnosti*, vyp. 5, Moskwa 1967, s. 219–224; I. B. Brašinskij, *Opyt ekonomiko-geografičeskogo rajonirovanija antičnogo Pričernomor'ja*, VDI 1970, 3, s. 133–137; S. R. Drews, *The Earliest Greek Settlements on the Black Sea*, „The Journal of Hellenic Studies” 1973, 96, s. 18–31; D. D. Kačarova, *The Ancient Cities and Settlements of the Black Sea. Litoral*, Tbilisi 1991; V. M. Otreško, *Pro osnovi ekonomiki Berezanskogo poselenja*, „Archeologija” 1994, 2, Kiev, s. 112–121; I. V. Brujako, *Očerki ekonomičeskoi istorii naselenija Severno-Zapadnogo Pričernomor'ja v VII do III w. do n.e.*, Volžsk 1999; S. L. Solovev, J. D. Boardman, G. R. Tsetskhladze (ed.), *Ancient Berezan. The Architec-*

cały okres funkcjonowania *poleis* pontyjskich. Pewne zmiany przyniosły wydarzenia polityczne po śmierci Aleksandra III Macedońskiego. Jednak dopiero pojawienie się nowej siły w postaci potęgi rzymskiej zmieniło układ sił w basenie Morza Czarnego.

Wzdłuż całego wybrzeża Morza Czarnego powstało kilkadziesiąt dużych ośrodków z dobrze zorganizowanym zapleczem rolniczym, które skupiały wokół siebie kolejne mniejsze ośrodki greckie (ryc. 1). Ze względu na rozwój kolonizacji, uwarunkowania gospodarcze, polityczne i terytorialne możemy wyróżnić kilka centrów greckich:

- 1) strefa zachodnia obejmowała obszar od Bosforu po Dionizopolis, najważniejsze *poleis* tego odcinka to Apollonia, Anchylos (Anchial), Messembria, Odessos, Dionizopolis oraz Bizone;
- 2) strefa północno-zachodnia to miasta Histria, Tyras, Nikonion, Olbia;
- 3) strefa taurydzka – w jej skład wchodziły Chersonesz, Kerknityda, Kalos Limen;
- 4) strefa północno-wschodnia – zalicza się do niej Bospór, wśród większych ośrodków należy wymienić Teodozję, Nymfajon, Tiritake, Pantikapajon, Mirmekion (Bospór Europejski); Kepy, Fanagorię, Hermonasę, Gorgippię (Bospór Azjatycki);
- 5) strefa kaukaska obejmowała Kolchidę, w tym Dioskurias i Fasis;
- 6) strefa południowo-wschodnia, w której skład wchodziły Synopa, Amisos, Trapezunt;
- 7) strefa południowo-zachodnia to Herakleja Pontyjska, Tios, Kieros, Amastris, Kromny;
- 8) strefa cieśnin nadczarnomorskich dzieli się na trzy części: pierwsza to Bosfor Tracki z głównymi ośrodkami w Bizantion i Kalchedonie; druga obejmuje Propontydę, gdzie wymienić należy Kizykos, Bisantie, Perynt, Selymbrię część trzecia to Hellespont z głównymi ośrodkami w Sestos, Abydos, Lampsakos i Parion.

ture, History and Culture of the First Greek Colony in the Northern Black Sea, Leiden 1999; S. Ju. Saprykin, *Ancient Greek Sites on the Northwest Coast of the Black Sea*, Kiev 2001; M. Musielak, *Spółczesność greckich miast zachodnich wybrzeży Morza Czarnego*, Poznań 2003.

Podziału dokonano głównie na podstawie chronologii założenia poszczególnych kolonii, naturalnych granic geograficznych oraz cech wspólnych w rozwoju politycznym i gospodarczym miast pontyjskich. Jednak tej klasyfikacji nie należy traktować jako sztywnego schematu, poza który działalność poszczególnych ośrodków nie wykraczała. Przeciwnie – pewna elastyczność, która cechowała miasta pontyjskie, oraz umiejętność wykorzystywania sprzyjających warunków politycznych i gospodarczych powodowały, że *poleis* prowadziły ożywioną działalność, nawiązując między sobą trwałe więzi, wykraczające poza podane wyżej ramy terytorialne.

Istnieje kilka cech, które pozwoliły wyodrębnić strefę północno-zachodnią, część z nich jest charakterystyczna dla całego północnego wybrzeża, m.in. założenie miast przez Milet² lub rejestrowany w wielu ośrodkach (Apollonia, Dionizopolis, Borystenes, Olbia) kult Apollona Ietrosa³. Jednak w przypadku Olbii, Nikonion i Tyras można wyróżnić kilka innych przesłanek pozwalających ściślej powiązać ze sobą te leżące na północno-zachodnim odcinku wybrzeża Pontu miasta. Wszystkie wymienione ośrodki powstały w zbliżonym czasie. Najstarsza jest Olbia, której założenie datowane jest na początek trzeciej ćwierci VI w. p.n.e.⁴ Należy również pamiętać o poprzedzającym założenie miasta Borystenesie (współczesny Berezan), który powstał prawdopodobnie w ostatniej ćwierci VII w. p.n.e.⁵ Pozostałe dwa miasta, Nikonion

² Większość źródeł geograficznych i historycznych, m.in. Pseudo Skyllaks 68; Pseudo Skymnos 798–803; Pliniusz, *Historia Naturalna*, 112 podaje Milet jako metropolię większości kolonii nadczarnomorskich. Porównaj: A. J. Graham, *Colony and Mother City in Ancient Greece*, Chicago 1983, s. 98–117.

³ O kulcie Apollina na północnym wybrzeżu Morza Czarnego por. A. S. Rusjaeva, *Milet–Didymy–Borisfen–Ol’vija, Problemy kolonizacji Niżnego Pobuża*, VDI 1986, 2, s. 25–64; idem, *Religija i kulty antičnoj Ol’vii*, Kiev 1992, s. 29–55; idem, *Religija pontyjskich ellinov v antičnuju epochu*, Kiev 2005, s. 204–261; Ju. G. Vinogradov, *Političeskaja istorija ol’vijskogo polisa VII–IV do n.e. Istoriko-epigrafičeskie issledovanie*, Moskva 1989, s. 29–31.

⁴ P. O. Karyšovskij, *K probleme formirovanija Ol’vijskogo polisa*, [w:] A. S. Rusjaeva, S. D. Kryżycki, S. I. Mazarati (red.), *Ol’vija i jee okruža*, Kiev 1986, s. 3–17; S. D. Kryżyckij, V. V. Krapivina, N. A. Lejpunska, *Golovni etapi istoričeskogo razvitku Ol’vii*, „Archeologija” 1994, 2, Kiev, s. 18–44.

⁵ M. F. Boltenko, *Rozkopki na ostrovi Berezani v 1946 r.*, „Archeologični Pam’jat-

i Tyras⁶, datowane są na ostatnią ćwierć VI w. p.n.e., przy czym Tyras zostało prawdopodobnie założone później niż Nikonion⁷. Ze względu na dane numizmatyczne i epigraficzne do strefy północno-zachodniej zaliczona została również Histria, miasto założone w ostatniej ćwierci VII w. p.n.e.⁸, czyli w tym samym czasie co Borystenes. Histria odgrywała szczególną rolę, gdyż ze względu na usytuowanie terytorialne i czas założenia związana była z zachodnim wybrzeżem, natomiast dane archeologiczne udowadniają, iż czynnie uczestniczyła w życiu po-

niki” 1949, 2, Kiev, s. 31–38; idem, *Istoričeskie sud’by ostrova Berezanii*, „Zapiski Odeskogo Archeologičeskogo Obščestva”, t. 1(34), Odessa 1960, s. 32–56; K. S. Gorbunova, *Drevnije Greki na ostrove Berezani*, Leningrad 1969; eadem, *Archaeological Investigations on the Northern Shore of the Black Sea in the Territory of the Soviet Union, 1965–1970*, „Archaeological Reports, 1971–1972” 1972, s. 48–59; eadem, *Otnosy iz raskopok na Berezaniu*, „Archeologia Polona” 1973, 14, s. 79–85; A. I. Gancha, L. V. Moškova, V. M. Otreško, *Raskopki archeologičeskogo poselenja na berezanskom limanie*, „Archeologičeskie Otkrytija 1977–1978” 1978, s. 310–315; L. V. Kopejkina, *Rodosko-jonijskaja keramika VII v. do n.e. s o. Berezan i ee znanie dlja izučenija rannego etapa suščestvovanija poselenija*, [w:] S. P. Boriskovskaja (red.), *Chudožestvennyje izdelija antičnych masterov*, Moskva 1982, s. 6–35; Ja. V. Domanskij, Ju. G. Vinogradov, S. L. Solovjev, *Drevnie pamjatniki kultury na territorii SSSR*, Leningrad 1986, s. 25–32.

⁶ W przypadku Tyras ustalenie daty powstania miasta sprawia problemy ze względu na utrudnienia w prowadzeniu prac archeologicznych. Na terenie antycznego miasta rozwijała się późniejsza zabudowa, co uniemożliwia przebadanie dużej części stanowiska i odsłonięcie najstarszych warstw osadniczych. Osadnictwo greckie jest tu lepiej rozpoznane dopiero od IV w. p.n.e. Dysponujemy informacjami, że miasto istniało już wcześniej – Herodot (IV, 51) oraz Pseudo-Skylaks, 68 wspominają, że „w ziemi Scytów” pomiędzy rzeką Istros (Dunaj) a Krymem istniały dwa greckie miasta Ofiusa i Nikonion. Natomiast Pliniusz (*Naturalis Historia* 4, 82) pisze, iż Ofiusa to wcześniejsza nazwa Tyras. Dalsza literatura dotycząca Tyras: P. Nicorescu, *Fouilles de Tyras*, „Dacia” 1933, 3/4, s. 577–590; T. I. Samojlova, *Tira v VI–I v. do n.e.*, Kiev 1988; eadem, *Antičnaja Tira*, Nikolaev 1997.

⁷ P. O. Karyškovskij, *K voprosu o drevnem nazvanii Roksolanskogo gorodišča*, „Materialy po Archeologii Severnogo Pričernomor’ja” 1966, 5, s. 149–162; I. V. Brujako, *The necropolis of Nikonion*, [w:] M. M. Mielczarek, S. B. Ochotnikov, N. Sekunda (eds.), *Nikonion. An Ancient City of the Lower Dniester*, Toruń 1997, s. 27–35; N. M. Sekerskaja, *Antičnyj Nikonij i ego okruža v VI–IV w. do n.e.*, Kiev 1989, s. 18.

⁸ Źródła pisane datują założenie miasta na 657 r. p.n.e. (Eusebius, VII, 657), jednak dane archeologiczne nie potwierdzają tak wczesnej daty i przesuwają czas powstania miasta na ostatnią ćwierć VII w. p.n.e., porównaj: S. Dimitriu, M. Coja, *La Céramique Archaique et les Débuts de la Cité Pontique d’Histria*, „Dacia” 1958, 2, s. 69–92.

leis północno-zachodniego wybrzeża Pontu już od momentu powstania tam nowych kolonii.

Prawdopodobnie wszystkie miasta strefy północno-zachodniej zostały założone przez Milet⁹. W przypadku Nikonion na podstawie znalezisk numizmatycznych oraz danych epigraficznych jako miasto założycielskie brana jest pod uwagę również Histria¹⁰. Wykopaliska w Nikonion przyniosły dużą ilość znalezisk brązowych odlewanych monet historyjskich, na których widnieje koło o czterech szprychach i litery ΙΣΤ. W późniejszym czasie, gdy w Histrii zaprzestano odlewania tych monet, w Nikonion miały być one nadal produkowane. Za emisje nikonijskie uważa się egzemplarze gorzej wykonane i pozbawione napisu¹¹.

Właśnie występowanie odlewanych monet brązowych jest kolejnym wspólnym elementem dla omawianych miast greckich. Dla Histrii są to wspomniane już monety z kołem i napisem ΙΣΤ¹². Monety te licznie występują w sąsiednich miastach, jak Nikonion, Tyras i Olbia¹³. Sto-

⁹ V. F. Gajdukevič, *Istoria antičnych gorodov Severnogo Pričernomor'ja (krat-kij očerk)*, [w:] V. F. Gajdukevič, M. I. Maksimova (red.), *Antičnye goroda Severnogo Pričernomor'ja*, „Archeologija” 1955, 9, Moskwa, s. 10; D. B. Šelov, *Antičnyj mir v Severnom Pričernomor'je*, Moskwa 1956; V. V. Lapin, *Grečeskaja kolonizacija Severnogo Pričernomor'ja*, Kiev 1966; A. S. Rusjaeva, *Grečeskaja kolonizacija Severnogo Pričernomor'ja*, „Archeologija” 1980, 3, Kiev, s. 293–297; V. Gorman, *Miletos. The Ornament of Ionia. A History of the City to 400 B.C.*, Michigan 2001.

¹⁰ N. M. Sekerskaja, *Antičnyj Nikonij*, s. 3–17; Ju G. Vinogradov, *Sinojkizm Nikonija*, [w:] S. B. Ochotnikov (red.), *Nikonij i antičnyj mir Severnogo Pričernomor'ja*, Odessa 1997, s. 54–55; A. S. Rusjaeva, *Kultura. Isskustvo. Religija*, „Archeologija Ukrainskoj SSR”, t. 2, Kiev 1986, s. 504–560; idem, *Milet–Didymy–Borisfen–Ol'vija. Problemy kolonizacji Niżnego Pobuża*, VDI 1986, 2, s. 25–64.

¹¹ M. Mielczarek, *Monety obce i miejscowe w greckim Nikonion*, „Wiadomości Numizmatyczne” 1999, 42(1–2), s. 7–20.

¹² C. Preda, *Monedele histriene cu roata si legenda “IST”*, „Studi și Cercetari de Numismatica” 1960, 3, s. 21–38; B. Mitrea, *Descoperirile monetare si legaturile de schimb ale cetatii Histria cu populatiile locale in secolele V–IV ien*, „Studii Clasice” 1965, 7, s. 43–67; C. Preda, H. Nubar, *Descoperirile monetare 1914–1970*, „Histria” III, București 1973, s. 465–467.

¹³ A. G. Zaginajlo, *Monetnye nachodki na Roksolanskom gorodičse (1957–1963 gg.)*, „Materialy po Archeologii Severnogo Pričernomor'ja” 1966, 5, s. 106; E. P. Štern, *Raskopki v Akermane letom 1912 g.*, „Zapiski Odeskogo Obščestva Istorii i Drevnosti” 1913, 31, s. 100; L. D. Dmitrov, *Rozkopki v m. Bilgorodi – Dnistrovs'komu v 1947 r.*, „Archeologični Pamjatniki” 1952, 4, Kiev s. 56–63; B. Mitrea, *Descoperirile*

sunkowo wcześniej zaczęto odlewać monety brązowe w Olbii, są to tzw. asy z wizerunkiem Ateny¹⁴, znajdujące zarówno w Histrii,¹⁵ jak i w Nikonion¹⁶. Także z Nikonion znane są monety odlewane z brązu. Poza wspomnianymi już naśladownictwami monet historyjskich są to emisje, na których widnieje koło o czterech szprychach, a po przeciwnej stronie sowa i napis ΣΚΥ, ΣΚΥΛ lub ΣΚΥΛΕ¹⁷. Wcześniej uznawano je za nietypową odmianę asów olbijskich¹⁸. Obecnie często przypisywane są władcy scytyjskiemu Skylesowi¹⁹, jednak również ta teoria spotkała się z uwagami krytycznymi²⁰. Emisja ta jest nieliczna i ma lokalny zasięg, jednak istotny jest sam fakt odlewania monet brązowych w Nikonion²¹. Ponadto zawarta na nich ikonografia oraz legenda monet mają istotne znaczenie w badaniach nad kontaktami *polis* ze środowiskiem scytyjskim. Fakt, iż odlewane monety brązowe, jak i późniejsze monety produkowane metodą tradycyjną znajdujące są w sąsiadujących ze sobą miastach²², świadczy o związkach między ośrodkami i pozwala na tej podstawie zaliczyć je do jednej strefy ekonomicznej.

monetare, s. 153, nr 4a; A. N. Zograf, *Monety iz raskopok Ol'vii v 1935–1936 gg.*, [w:] *Ol'vija*, t. I, Kiev 1940, s. 211, 234, nr 91, 195, 198, 223; L. P. Charko, *Monety iz raskopok Ol'vii v 1946–1947 gg.*, [w:] V. F. Gajdukevič (red.), *Ol'vija. Temenosu i agora*, Kiev 1964, nr 8, 160, 623, 1581.

¹⁴ P. O. Karyškovski, *Monety Ol'vii Očerki deneznogo obraščenija Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja v antičnuju epochu*, Kiev 1988, s. 42–43.

¹⁵ C. Preda, *Monedele histriene*, s. 29.

¹⁶ A. G. Zaginajlo, *Monetnye nachodki*, s. 102–117, nr 30, 68.

¹⁷ A. G. Zaginajlo, P. O. Karyškovskij, *Monety skifskogo carja Skila*, [w:] V. L. Janin (red.), *Numizmatičeskie Issledovanija po Istorii Jugo-Vostočnoj Evropy*, Kišinev 1990, s. 6; M. Mielczarek, *Monety obce i miejscowe*, s. 16.

¹⁸ A. G. Zaginajlo, *K voprosu ob ekonomičeskich svjazach Zapadnogo–Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja v VI–V vv. do n.e. po numizmatičeskim dannym*, „Materialy po Archeologii Severnogo Pričernomor'ja” 1976, 8, s. 74; P. O. Karyškovski, *Ol'vijskie asy s isobraženiem sovy*, „Sovetska Archeologija” 1962, s. 210–215.

¹⁹ Ju. G. Vinogradov, *Političeskaja istorija*, s. 106–109.

²⁰ M. Mielczarek, *Coinage of Nikonion. Greek bronze cast coins between Istrus and Olbia*, [w:] C. Alfaro, C. Marcos, P. Otero (eds.), *Proceedings of the 13th International Numismatics Congress, Madrid 2003*, s. 276.

²¹ M. Mielczarek, *Monety obce i miejscowe*, s. 15.

²² A. G. Zaginajlo, *Monetnye nachodki*, s. 103, 122; A. N. Zograf, *Antičnye monety*, „Materialy i Issledovanija po Archeologii SSSR” 1951, 16, s. 66–67, tabl. I, nr 11;